

УДК 342.924:347.9

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «АДМІНІСТРАТИВНА ПРОЦЕДУРА»
ТА «АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС»**

**CORRELATION OF CONCEPTIONS «ADMINISTRATIVE PROCEDURE»
AND «ADMINISTRATIVE PROCESS»**

Овчарук С.С.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства
Макіївського економіко-гуманітарного інституту*

У роботі досліджуються теоретичні питання співвідношення понять «адміністративна процедура» та «адміністративний процес». Вивчаються приписи статей 1, 3, 6, 8, 9, 92, 124 Конституції України щодо теоретичних засад співвідношення понять «адміністративна процедура» та «адміністративний процес». Аналізується Закон України «Про адміністративні послуги» з позиції аналізу зазначених понять.

Ключові слова: предмет адміністративного права, розподіл влад, виконавча влада, адміністративні процедури, юрисдикція, судочинство, адміністративний процес, процесуальне законодавство, правосуддя.

В работе исследуются теоретические вопросы соотношения понятий «административная процедура» и «административный процесс». Изучаются нормы статей 1, 3, 6, 8, 9, 92, 124 Конституции Украины касательно теоретических основ понятий «административная процедура» и «административный процесс». Анализируется Закон Украины «Про административные услуги» с позиции анализа указанных понятий.

Ключевые слова: предмет административного права, разделение властей, исполнительная власть, административные процедуры, юрисдикция, судопроизводство, административный процесс, процессуальное законодательство, правосудие.

The article explores theoretical questions of correlation of conceptions «administrative procedure» and «administrative process». The norms of articles 1, 3, 6, 8, 9, of the Constitution of Ukraine on the theoretical foundations of the concepts of «administrative procedure» and «administrative process» are explored. The law of Ukraine «On Administrative Services» from the perspective of the analysis of these concepts is viewed.

Key words: administrative law object, division of power, executive power, administrative procedures, jurisdiction, legal proceeding, administrative process, remedial legislation, justice.

Постановка проблеми. Автори Конституції України, визначили, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Обумовивши, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України (ст. 75), Конституція здійснила розмежування статусу виконавчої і судової влади, що знайшло відображення у п.п. 12, 14 ст. 92 та ст. 124. Остання встановила, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами; делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються; юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. З змісту Конституції вбачається, що поняття «юрисдикція» не поширюється на інші гілки влади. Проте, незважаючи на проголошені гарантії, влада (законодавець) не спромоглися позбавити суспільство від спадщини минулого, делегувавши функції судів

або їх юрисдикцію органам виконавчої влади та їх посадовим особам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сенсі поставленої проблеми вітчизняна адміністративно-правова наука не містить праць, в яких би здійснювався аналіз незаконності делегування функцій судів цим органам. У той же час існують точки зору, що діяльність апарата державного управління ґрунтується на засадах адміністративного процесу, який поєднує в собі як адміністративні процедури, так і юрисдикційне провадження.

Постановка завдання. Дослідити відповідно до приписів статей 1, 3, 6, 8, 9, 92, 124 Конституції України теоретичні засади співвідношення понять «адміністративна процедура» та «адміністративний процес».

Викладення основного матеріалу. Розуміння змісту і призначення адміністративної процедури, з'ясування її сутності потребує аналізу співвідно-

шення існуючих понять адміністративної процедури і адміністративного процесу в діяльності органів виконавчої влади (надалі ОВВ), останнє з яких і досі вважається базовим у вітчизняному адміністративно-правовому праві. Звернемося до колективної праці «Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики» [1]. Означеній проблемі автори присвятили розділ «Адміністративна процедура» у змісті адміністративного процесу» [1, с. 195-200]. В роботі констатується, що: вчення про адміністративний процес ґрунтується на теоретичних розробках радянської доби, коли адміністративний процес визначався як юрисдикційна діяльність органів державного управління; з формально-логічної точки зору є некоректним вживання одного терміна («адміністративний процес») для позначення двох відмінних явищ – адміністративного судочинства і діяльності адміністративних органів. І з цим варто було б погодитися, оскільки саме з положень статей 3, 6, 92 (п.п.12, 14), 116, 118, 119 та 124 Конституції України [2] випливають приписи щодо відмежування судової влади від виконавчої, з встановленням заборони останній щодо здійснення правосуддя (судочинства) і одночасне визначення змісту предмета адміністративного права та змісту процедурної діяльності ОВВ (посадових осіб). Проте, незважаючи на заяву щодо «некоректності», автори наголошують на тому, що «натомість правове регулювання діяльності органів публічної адміністрації є складовою частиною предмета адміністративного права, з виокремленням в ньому самостійних інститутів процесуального характеру», де орган публічної адміністрації в адміністративній процедурі виступає «лідером» провадження [1, с. 197], до якого він може залучати осіб, які сприяють розгляду та розв'язанню справи: свідки, перекладачі, спеціалісти, експерти [1, с. 199]. Автори роблять висновок, що під «адміністративною процедурою необхідно розуміти встановлений законодавством порядок розгляду і розв'язання публічною адміністрацією індивідуальних адміністративних справ [1, с. 198].

На нашу думку, рішення проблеми потребує експертизи у минуле, тобто до історичних аспектів становлення адміністративного права. В 1940 р. був оприлюднений підручник «Радянське адміністративне право» [3, с. 3-19]. Немаловажний факт: творча діяльність авторів підручника І. Н. Ананова, С. М. Берцинського, Д. М. Генкіна, В. Н. Дурденевського, В. К. Дябло, С. Ф. Кечекьян, Б. А. Ландау, С. Л. Певзнера, К. І. Солнцева, І. С. Топчєєва та А. М. Турубінера здійснювалася під безпосереднім спостереженням «політ-комісара» від ЦК ВКП(б) сталініста А. І. Денісова. Таким чином, під предметом науки адміністративного права, відповідно до вказівок влади, було визначено наступне: виконавчо-розпорядча діяльність органів і посадових осіб державного управління; взаємовідносини, що виникають у процесі цієї діяльності між органами і посадовими особами радянського державного управління та громадянами. Терміни «державне управління» та «взаємовідносини» поглинули процедурні питання діяльності цих органів, у тому числі й інститути обов'язку та

відповідальності органів та посадових осіб. Не знайшлося місця і для прав людини.

Майже через 67 років вітчизняні адміністративісти [4] відзначають, що норми адміністративного права регулюють відносини, що виникають як у процесі реалізації виконавчої влади, так і здійснення державного управління за межами цієї гілки влади [4, с. 24]; більш того, вони наголошують, що: предмет адміністративного права включає суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням недержавними суб'єктами делегованих їм повноважень виконавчої влади [4, с. 25]; складовою предмета адміністративного права є також і суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням правосуддя у формі адміністративного судочинства [4, с. 26].

К. С. Бельский, О. О. Гришковець, В. М. Медведев та інші науковці [5, с. 108] відзначають, що адміністративно-правові відносини – це урегульовані нормами адміністративного права суспільні відносини, що виникають у сфері здійснення владно-публічної діяльності ОВВ, виконавчо-розпорядчої діяльності інших органів і органів місцевого самоврядування (далі – ОМС). На думку Н. Г. Саліщевої [6, с. 20-22], адміністративний процес у діяльності апарата державного управління у сучасному трактуванні, – це ніщо інше як *адміністративні процедури, адміністративна юрисдикція і адміністративне судочинство*. Автор зазначає, що адміністративно-процесуальні відносини, які супроводжують адміністративні процедури, слід відрізнити від організаційних відносин, що складаються в повсякденній діяльності апарата державного управління. З огляду на міркування російських науковців варто звернути увагу на те, що у відповідності з ст. 10 Конституції РФ [7], державна влада в РФ, так само як і в Україні, здійснюється на основі поділу на законодавчу, виконавчу й судову. Правосуддя в РФ здійснюється тільки судом; судова влада здійснюється шляхом конституційного, цивільного, адміністративного та кримінального судочинства (ч.ч. 1, 2 ст. 118). Згідно з законом РФ «Про статус суддів у Російській Федерації» [8, ст. 1], судова влада або право здійснення правосуддя належить тільки судам в особі суддів і представникам народу, у встановлених законом випадках (ч. 1). Судова влада самостійна й діє незалежно від інших гілок влади (ч. 2). Нібито все і правильно і узгоджується з Конституцією РФ, яка наголошує, що Росія є демократичною і правовою державою (ст. 1). В той же час, положення глави 23 Кодексу РФ про адміністративні правопорушення [9] свідчать про протилежне, оскільки всупереч конституційним приписам ОВВ (посадовим особам) надане право здійснювати правосуддя або судочинство.

В. П. Тимошук у дослідженні «Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України» [10] під адміністративною процедурою пропонує розуміти «встановлений законодавством порядок розгляду та вирішення адміністративними органами індивідуальних адміністративних справ» [10, с. 24]. Відзначимо, що діяльність ОВВ, відповідно до положень ст. 1, 3, 116,

118, 119 Конституції більш багатопланова, а тому безпідставними вбачаються міркування, що процедурні правила діяльності ОБВ можуть обмежуватися лише розглядом індивідуальних адміністративних справ. Погоджуючись з точкою зору В. П. Тимошука, що діяльність публічної адміністрації має насамперед процедурний характер, а не процесуальний [10, с. 18], ми не можемо не визнати правильною його точку зору стосовно того, що «адміністративна процедура не стосується внутрішньоорганізаційної діяльності адміністрації» [10, с. 22]. З приводу цього наводимо міркування Г. Райта, відомого фахівця з питань державного управління [11]. Автор зазначає, що обґрунтованість процедур залежить від якісного виконання державними службовцями їх обов'язків [11, с. 19], чому мають сприяти процедури, які повинні застосовуватися саме до них [11, с. 79]. Такими процедурами внутрішньоорганізаційної діяльності адміністрації, зокрема є процедури прийому на роботу, процедури покарання та оскарження, а також політика щодо випробовування чи звільнення, процедури оцінки репутації персоналу; політика, процедури та правила, що застосовуються до діяльності, пов'язаної з компенсаціями, пільгами, навчанням, підвищенням та іншими діями з управління кадрами [11, с. 79, 87, 93, 94]. Як вказує Г. Райт, «раціональність усіх адміністративних рішень визначається загальним раціональним критерієм», який ґрунтується на «раціональності системи; раціональності процедур та раціональності курсу дій» [11, с. 15].

Аналіз вищевикладеного дає підстави зробити висновок про існування в Україні таких, факторів на які слід звернути увагу.

Перший фактор. Конституцією проголошено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Проте, зі змісту ст. 3, яка містить положення щодо обов'язків та відповідальності держави перед людиною, ми не вбачаємо, хто ж саме від її імені здійснює виконання її обов'язків, забезпечує реалізацію проголошених гарантій і несе відповідальність за невиконання або неналежне виконання. З огляду на зазначене звернемося до ст. 6. Вона наголошує, що: а) державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; б) органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України. Стаття в цілому не містить положень або зв'язку з тим, що «влада» якимось чином має відношення до обов'язків держави, це – поперше. Всупереч вимогам Конституції, положення якої не підлягають довільному тлумаченню, зокрема всупереч ч. 1 ст. 6, п. 14 ст. 92 та ст. 124, – чинне законодавство України і досі передбачає здійснення правосуддя (судочинства) посадовими особами ОБВ [12], це – по-друге. Всупереч приписам ст. 3 ОБВ наділені лише повноваженнями або правами [13, с. 1000], які не можуть вважатися еквівалентом обов'язків, це – по-третє. Отже, цілком справедливим буде твердження, що проголошені ст. 3 гарантії є фікцією, оскільки вони не знайшли підтвердження у

ст. 6 Конституції (або у ст. 3). Виходячи з абстрактного змісту цієї статті ми припускаємо, що навіть у разі делегування обов'язків держави її представницьким інституціям, вона (держава) мала б делегувати їм і інститут «відповідальності». Проте, ст. 56 свідчить про протилежне, оскільки спричинення матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, ОМС, їх посадових і службових осіб має здійснюватися за рахунок держави або ОМС. Це – по-четверте. Отже, можна вважати, що конструкція «влада без обов'язків та відповідальності» закріплена безпосередньо конституційним шляхом.

Другий фактор. Відповідно до приписів п. 12 ст. 92 Конституції можна було б вважати, що предметом адміністративного права України є організація і діяльність ОБВ (посадових осіб), що логічно передбачає необхідність: а) визначення чітких правил їх діяльності, обов'язків та відповідальності за неналежне їх виконання або невиконання, спричинення шкоди суспільству та особі; б) реального, а не на папері, відмежування статусу виконавчої влади від судової влади, або наявності застережень, що на ОБВ (посадових осіб) не поширюється юрисдикція судів та право застосування ними процесуального законодавства (скасування КУпАП, переведення категорії «адміністративних правопорушень» у категорію кримінальних проступків); в) чіткого обумовлення завдань щодо забезпечення: загальносуспільних потреб; вимог фізичних та юридичних осіб; г) обумовлення, що виконання обов'язків держави є не послуга, а прямий конституційний (трудовий) обов'язок, в який не входить здійснення правосуддя або судочинства.

Третій фактор. Існування варіантів догми предмету адміністративного права, які обумовлюють: «сукупність суспільних відносин, що виникають у процесі організації і функціонування органів державного управління; здійснення державного управління сферами суспільного життя, функціонування адміністративної юстиції і притягнення до адміністративної відповідальності» [14, с. 10] тощо.

Звернемося до досвіду Франції. Ж. Ведель (1910-2002 рр.) писав, що предметом адміністративного права Франції є сукупність правових норм, які регламентують діяльність публічної адміністрації [15, с. 11]. Публічна влада, зазначав автор, представляє собою юридичний режим, який характеризується одночасною наявністю обов'язків, прав [15, с. 34] та відповідальності [15, с. 65], за умов розподілу адміністративної та судової влад [15, с. 57] та підпорядкування діяльності публічних юридичних осіб адміністративному режиму, як режиму загального права, яке регулює їх діяльність [15, с. 54].

Існуюче державне управління, як зазначав В. Б. Авер'янов, «однозначно орієнтоване» на потреби функціонування державного апарату управління, створення умов для «зручного» (з точки зору чиновників) адміністрування [16, с. 12]. Радикально змінити «дух» і ідеологію вітчизняного адміністративного права неможливо без докорінного перегляду попередніх радянських і нинішніх пострадянських науко-

во-правових стереотипів. Що пропонується? Створити нову національну адміністративно-правову доктрину цієї правової галузі [16, с. 11]. Суспільна роль адміністративного права, на думку автора, повинна бути «не суто «управлінською» (а тим більше суто «юрисдикційною»), а переважно «обслуговуючою» – у тому розумінні, що норми цієї галузі мають слугувати найбільш доступним та ефективним засобом забезпечення в сфері діяльності публічної адміністрації максимально повної реалізації громадянином своїх прав, свобод та інтересів, а також їх дійового захисту у випадку яких-небудь порушень». Таким чином, замість зміни існуючого з 1938 р. предмету адміністративного права на більш логічну конструкцію, або таку, яка б реально відображала обумовлений ст. 3 та п. 12 ст. 92 Конституції зміст предмета адміністративного права (організація і діяльність ОБВ (посадових осіб), – запропоновано дефініцію «послуги» [16, с. 14].

У відповідності з ст. 1, 3 Конституції задоволення конституційних вимог фізичних та юридичних осіб є нічим іншим, як обов'язком представників державних інституцій. Ототожнення категорії «виконання обов'язку» з категорією «надання послуги» у сенсі запропонованої «адміністративно-процедурно-процесуальної» діяльності є нічим іншим, як маніпулювання різними правовими категоріями на користь чиновника, з метою узаконення правдавнього інституту «кормління» [17, с. 43, 44]. Іншими словами, підгрунтя для корупції створюють юридичні процедури, які всупереч Конституції закон вимагає виконати. Яскравим підтвердженням цьому є прийняття аномального за свою сутністю ЗУ «Про адміністративні послуги» [18, ст. 1], яким встановлено, що під адміністративною послугою слід розуміти результат здійснення «владоповноважень». ЗУ не містить жодних положень стосовно того, що і як зобов'язаний робити державний орган або його службовці у сфері управління, наприклад, що стосується питань економіки, культури, соціального забезпечення і т.д. і т.д. Це надзвичайно важливо, оскільки в цьому і полягає раціональне зерно, яке і обумовлює сутність адміністративних процедур.

Отже, про яке реформування адміністративного права може йти мова, якщо прибічники інституту «послуг» і сьогодні ігнорують приписи ст. 1, 3, 8 Конституції, положення Цивільного кодексу України [19, гл. 63 – «Послуги»] та ЗУ «Про захист прав споживачів» [20, п. 17 ст. 1], якими зокрема встановлено, що під цивільно-правовою категорією «послуга» слід

розуміти надання (передачу) матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб. Більш того, ігноруються приписи ст. 9 Конституції та Директиви Європейського Парламенту і Ради ЄС «Про послуги на внутрішньому ринку» [21, п. 34]. Цим документом, відповідно до рішень Європейського Суду, встановлено, що ознака послуги відсутня у випадку діяльності, яка проводиться без економічного еквівалента державою або від імені держави в рамках її завдань у соціальній, культурній, освітній або судовій сферах, що не включають ніякої діяльності економічного характеру. Ця діяльність фінансується з публічних фондів, а тому вона не охоплюється визначенням «послуги», обумовленою ст. 50 Договору про заснування ЄС [22].

З огляду на вищевикладене, є підстави зробити такі **висновки**:

- існуюча на протязі більш чим 67 років концепція адміністративного права, в основу якої покладено регулювання абстрактних «суспільних відносин в процесі діяльності ОБВ» не може бути визнана сьогодні такою, що узгоджується з інтересами суспільства, принципами правової держави та верховенства права, і перш за все в моральному, етичному та правовому сенсі;

- «реструктуризація» існуючого поняття «влада» або новий підхід до визначення змісту діяльності ОБВ (її службовців) можливі лише за умов «ревізії» статей 3, 6, 56 Конституції України, відповідного редагування законодавчих актів;

- предметом адміністративного права, у відповідності з приписами п. 12 ст. 92 Конституції України, є організація і діяльність органів виконавчої влади; правила їх діяльності або процедурні питання виконання правил щодо реалізації обов'язків держави та безпосередньо власних, що впливає саме з змісту статей 1, 3, 116-119 Конституції України; ці процедурні питання не обмежуються лише розглядом індивідуальних адміністративних справ;

- підгрунтя для корупції створюють юридичні процедури, які всупереч Конституції закон вимагає виконати, а це свідчить, що всупереч принципу верховенства права діє принцип верховенства закону;

- ЗУ «Про адміністративні послуги» грубо порушує приписи статей 1, 3, 5, 8, ч. 4 ст. 42 та 67 Конституції України, а це свідчить про необхідність його скасування і прийняття єдиного законодавчого акту про адміністративні процедури, відповідно до досвіду США та ФРН.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / [Авер'янов В. Б., Андрійко О. Ф., Битяк Ю. П. та ін.]; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К.: «Факт», 2003. – 384 с.
2. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [із змінами, станом на 01.02.2011] // Відомості Верховної Ради України. – 1996, № 30. – Ст. 141.
3. Советское административное право: учебник [Ананов И. Н., Берцинский С. М., Генкин Д. М. и др.]; под ред. Денисов А. И. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 432 с.
4. Адміністративне право України: підручник / [Битяк Ю. П., Гарашук В. М., Дьяченко О. В. та ін.]; за ред. Ю. П. Битяка. – К.: «Юрінком Інтер», 2007. – 544 с.
5. Административное право России: курс лекций / [Бельский К. С., Гришконец А. А., Медведев В. Н. и др.]; под ред. Н. Ю. Хамановой. – М.: ТК Велби «Проспект», 2007. – 704 с.
6. Салищева Н. Г. Административно-процессуальные отношения: развитие на современном этапе, проблемы законодательного регулирования / Административные правоотношения: Вопросы теории и практики. Труды Института государства и права РАН. – Москва: Институт государства и права РАН, 2009. – № 1. – С. 17–29.

7. Конституция Российской Федерации Официальное издание [С измен. по состоянию на 30.12.2008] // Москва : «Юридическая литература», 2009. – 64 с.
8. О статусе судей в Российской Федерации : Закон Российской Федерации от 26 июня 1992 года № 3132-1 [С изменениями, по состоянию на 29.12.2010] / Офіційний сайт Вищого арбітражного суду Російської Федерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.arbitr.ru/law/docs/1>.
9. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях : Закон Российской Федерации от 30 декабря 2001 года № 195-ФЗ [Із змінами, станом на 20.07.2011] / Офіційний сайт Вищого арбітражного суду Російської Федерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.arbitr.ru/law/docs/10003670-001.htm>.
10. Тимошук В. П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В. П. Тимошук. – К. : «Факт», 2003. – 496 с.
11. Глен Райт Державне управління / [Перекл. з англійської В. Івашко, О. Коваленко, С. Соколик] Глен Райт. – Київ : «Основи», 1994. – 109 с.
12. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 7 грудня 1984 року № 8073-Х [Із змінами, станом на 05.07.2011] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 слів [Василега-Дерибас М. Д., Дмитрієв О. В., Латник Г. В. та інш.] ; уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
14. Административное право Украины : учебник / [Аверьянов В. Б., Додин Е. В., Пахомов И. Н. и др.] ; под ред. С. В. Кивалова. – Х. : «Одиссей», 2004. – 880 с.
15. Ведель Ж. Административное право Франции / [пер. с фр. доктора юрид. наук Л. М. Энтина ; под. ред. доктора юрид. наук М. А. Крутоголовова]. – М. : «Прогресс», 1973. – 512 с.
16. Авер'янов В. Нова доктрина українського адміністративного права: концептуальні позиції / В. Авер'янов // Право України, 2006. – № 5. – С. 11–15.
17. Кондратьева Т. Кормить и править: О власти в России XVI-XX вв. / Кондратьева Т. ; [пер. с фр.] – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 200 с.
18. Про адміністративні послуги : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 76. – Ст. 3067.
19. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV [Із змінами, станом на 05.07.2011] // Інформаційний бюлетень НКРЕ, 2003. – № 7.
20. Про захист прав споживачів : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 12 травня 1991 року № 1023-XII [Із змінами, станом на 08.07.2011] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379.
21. Об услугах на внутреннем рынке: Директива Европейского Парламента и Совета Европейского Союза № 2006/123/ от 12 декабря 2006 года // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994>.
22. Договір про заснування Європейської Спільноти : Прийнято Європейським економічним співтовариством 25 березня 1957 року // Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I / Упорядник Г. Друзенко, за загальною редакцією Т. Качки. – К. : Видавництво «Юстінан», 2005. – 512 с.